

ANDORKA RUDOLF

## Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 8–19. századi magyarországi falvakban

Amikor Peter Laslett ösztönzésére elkezdtem 18. és 19. századi magyarországi falusi népesség és háztartási összeírálisták elemzésével foglalkozni, elsősorban – Laslett (1972) nyomán<sup>1</sup> – az érdekelt, hogy milyen a háztartások szerkezete, mekkora közöttük az egyszerű nukleáris, a kiterjesztett és többcsaládos háztartások aránya (Andorka, Faragó, 1983). A nemzetközi szakirodalomban J. Hajnal (1983) nyomán az ilyen források alapján kutatók másik érdekes kérdés: hogyan függ össze a háztartásszerkezet a házassági életkorral, pontosabban, hogy a nyugat-európai házassági minta (késői házasságkötés) összefügg-e a nyugat-európai háztartásszerkezettel (a nukleáris család háztartások túlsúlyával)? A jelen tanulmány ezeknek a listáknak egy harmadik típusú kutatásra való felhasználását mutatja be. Ugyanis egy olyan konferenciára készült (Kertzer, Laslett, 1995), amelynek témája az idős

<sup>1</sup> P. Laslett (1972) tipológiája a következő háztartásszerkezet-típusokat különböztette meg (a tipológiát az 5.b.1. és 5.b.2. altípusok elkülönítésével egészítettem ki):

1. Egyedül élő személy; 2. Nem családos háztartás. A háztartás tagjai nem közeli rokonai egymásnak (nem szülők, gyermekek, unokák, testvérek, ezek házastársai); 3. Egyszerű családháztartás. A háztartásban egyetlen családmag vagy nukleáris család él, és nem él benne a házaspárnak szülője, testvére, unokája.; 3.a. Házaspár.; 3.b. Házaspár és nem házas gyermek.; 3.c. Özvegy férfi nem házas gyermekkel.; 3.d. Özvegy nő nem házas gyermekkel.; 4. Kiterjesztett háztartás. A háztartásban egyetlen családmag él és rajta kívül a házaspárnak külön családmagot nem alkotó (nem házas) apja, anyja, testvére, unokája.; 4.a. Fölfelé kiterjesztett, vagyis a családmag és az egyik házastárs apja vagy anyja; 4.b. Lefelé kiterjesztett, vagyis a családmag és unokájuk; 4.c. Oldalirányban kiterjesztett, vagyis a családmag és az egyik házastárs, házastárs testvére.; 5. Többcsaládos háztartás. A háztartásban több családmag él együtt, például a házas szülők, házas gyermekeik, házas testvérek, stb.; 5.a. Második család(ok) fölfelé kiterjesztett, vagyis a háztartásfő családja mellett házas szülei vagy házas apósa, anyósa élnek a háztartásban.; 5.b. Második család(ok) lefelé kiterjesztett, vagyis a háztartásfő családja mellett házas gyermek(ei), esetleg unokája családja él a háztartásban.; 5.b.1. „Törzscsalád” (stem) típusú háztartás: a házas szülők és esetleg nem házas gyermekeik mellett egyetlen házas gyermekük családja él a háztartásban.; 5.b.2. „Együttes” (joint) típusú háztartás: a házas szülők mellett több házas gyermekük él a háztartásban. Ezt szokták a magyar néprajzi irodalomban „nagy családnak” nevezni, mivel azonban ez a megnevezés többértelmű, jobbnak láttam az angol „joint” kifejezést szó szerint lefordítani és a magyar nyelven semmitmondó „együttes” háztartás elnevezést használni.; 5.c. és d. Minden család azonos szinten helyezkedik el, vagy „frèreche” típusú háztartásban él. Házas testvérek családjai élnek együtt házas szülők nélkül (de egy nem házas szülő lehet a háztartásban).; 5.e. Egyéb többcsaládos háztartás.; 6. Be nem sorolható háztartás. Laslett nyomán használom az egyszerű (3. típus) és bonyolult (4. és 5. típus) elnevezéseket is.

emberekről való gondoskodás volt az elmúlt évszázadokban (Andorka, 1995). A jelen tanulmány az eredeti angol munka némileg módosított fordítása.

### *A kutatás kérdésfeltevése*

Milyen típusú háztartásokban éltek az idős emberek Magyarországon az elmúlt évszázadokban? Ez a kérdés nemcsak a társadalomtörténet szempontjából érdekes, hanem a mai szociálpolitika számára is. A többi fejlett országhoz hasonlóan Magyarországon is jelentkeznek a népesség öregedése által okozott problémák, azonban némileg eltérően alakultak Magyarországon, mint más országokban. Mivel a termékenységnak az egyszerű reprodukció szintje alá süllyedése egy évtizeddel korábban (az 1950-es évek végén) következett be, mint a nyugat-európai társadalmakban, ezért a népesség öregedésének következményei is egy évtizeddel korábban jelentek meg Magyarországon. Ezenkívül a jóléti állam sokkal kevésbé fejlett Magyarországon, mint a legtöbb nyugat-európai társadalomban, az idős embereknek szükségképpen nagyobb mértékben kell a családjuk támogatását igénybe venniük, és más személyes kapcsolatokra támaszkodniuk, mint Nyugaton. Ezért érdekes kérdés, hogy a magyar társadalomban a múltban hogyan gondoskodtak az idős emberek szükségleteinek kielégítéséről.

Az idősök helyzete Magyarországon a nemzetközi összehasonlítás számára is tanulságos. Korábbi történeti szociológiai kutatások, elsősorban P. Laslett vizsgálatai (1977, 1983)<sup>2</sup> megmutatták, hogy Nyugat-Európa az elmúlt évszázadokban sok demográfiai és társadalmi mutató és intézmény terén, közöttük az idős népesség helyzete tekintetében is meglehetősen egyedülálló sajátosságokat mutatott. A J. Hajnal (1965) által meghatározott híres Trieszt–Szentpétervár vonal, amelytől keletre a kelet-európai „korai házasságkötés, kevés nőtlen és hajadon” házassági minta területe kezdődik, Magyarország nyugati határa mentén halad. A magyar történetészeket régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy Magyarország Nyugat-Európához vagy Kelet-Európához tartozik-e. Nem foglalkozom most ennek a problémának aktuális politikai implikációival, csak arra szeretnék utalni, hogy a kérdéssel foglalkozó valószínűleg legalaposabb munka Szűcs Jenő tollából (1991, eredetileg 1979) úgy érvel, hogy Magyarország mintegy 1000-tól 1500-ig Nyugat-Európához állt közel, a mohácsi csata után azonban egy a Nyugat- és Kelet-Európa között elhelyezkedő „köztes régióba” toldott. Nyilvánvalóan érdekes megvizsgálni azt, hogy a magyar társadalom az olyan mikrojelenségek és intézmények terén, mint a család és háztartás, házassági életkor és az idős emberekről való gondoskodás inkább Nyugat-Európára vagy Kelet-Európára jellemző képet mutat.

Hozzá kell tenni, hogy az újabb kutatások szerint az európai demográfiai és társadalmi minták lényegesen bonyolultabb területi elrendeződést sejtetnek, mint amilyen az egyszerű nyugat-keleti felosztásból következne. Nyugat-Európán belül lényeges különbségek voltak, de különösen Dél-Európa különbözött Nyugat-

<sup>2</sup> A háztartásszerkezet bonyolultságának hasonló növekedési tendenciáját figyelték meg két olasz településen: Fagnanban (Laslett, 1983) és Casalecchióban (Kertner, 1989).

Európától, keleten viszont a Balkán Oroszországtól és Ukrajnától. Továbbá voltak „nyugati” szigetek Kelet-Európában és „keleti” szigetek Nyugat-Európában. Különösen gyakoriak ezek a szigetek Közép-Európában (Laslett, 1983; Viazzo, 1989). Vannak arra utaló jelek, hogy Magyarország maga is meglehetősen heterogén volt, egyes régiók, etnikai és vallási csoportok „nyugatiasabbak” voltak, mások „keletesebbek”.

Mielőtt az idős emberek helyzetére vonatkozó adatokat vizsgálnám, röviden bemutatom, mit tudunk ebben a korszakban az egész ország demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyairól, illetve annak a négy falunak a helyzetéről, amelyekben megfelelő összeírások alapján az idős emberek helyzetét kutatom.

### *Magyarország demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyai a 18–19. században*

A közel kétszáz éves török háborúk és hódoltság (1526-tól, a mohácsi csatavesztés időpontjától 1711-ig, amikor a Rákóczi-szabadságharc véget ért) nagy népességvesztéseket okoztak, főleg Magyarország középső részein, amelyek a Török Birodalom uralma alatt voltak. Az 1715. és 1720. évi adóösszeírásokon alapuló népességszám-bebecslések 2,6 millió és 4 millió között helyezkednek el a Magyar Királyság akkori területére és Erdélyre vonatkozóan. Ennek a népességnek kevesebb mint egyharmada élt a mai Magyarország területén. A 18. század következő évtizedeiben a viszonylag békés viszonyok és a pestis fokozatos visszaszorulása (az utolsó nagy pestisjárvány 1738–1741-ben volt) elősegítette a gyors népességnövekedést. Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787-ben, amelyet II. József uralkodása alatt végeztek el, 8,1–8,2 milliós népességet regisztrált Magyarországon és Erdélyben, ebből 2,7 milliót a mai Magyarország területén. Az 1715–1720-ra vonatkozó becsléssel összehasonlítva tehát a népességszám 70 év alatt több mint kétszeresére nőtt.

Egy névtelen állami tisztviselő kiszámította és publikálta az 1777. évi élveszületési és nyers halálozási arányszámot. Az előbbi 55,2 ezrelék, az utóbbi 40,4 ezrelék volt. Ezek az adatok alátámasztják azt a népszámlálási adatokból levont fenti következtetést, hogy a 18. század második felében a népesség növekedése gyors volt. A nagyarányú népességnövekedés jelentős részben a legutolsó pestisjárvány és az első súlyos kolerajárvány (1831) közötti nyolc évtized viszonylag zavartalan fejlődésének köszönhető, részben pedig a bevándorlás is szerepet játszott a gyors ütemű növekedésben.

A következő megbízható népszámlálás idején, 1870-ben a mai országterület népességszáma 5 millió volt. Tehát a népességszám több mint kilencven év alatt ismét megkétszereződött. A népességnövekedés üteme 1787 és 1870 között egyértelműen lassabb volt, mint az 1715–1787 közötti időszakban. Az 1870–1879-es évtizedben az élveszületési arányszám 45,4, a nyers halálozási arányszám 40,2 volt. Tehát az élveszületési arányszám a 19. század első felében, jóval az iparosodás megindulása előtt csökkenni kezdett, a halálozási arányszám viszont az 1870-es években ugyanolyan magas volt, mint a 18. század utolsó évtizedeiben. A 18. század végétől a 19. század végéig terjedő időszakra az egyházi anyakönyveken alapuló vizsgálatok

alapján vannak adataink a halandósági és termékenységi mutatók alakulásáról. Az egyházi anyakönyvek nagyobb mintájának 1821 és 1830 közötti bejegyzései alapján a 30 éves életkorban várható átlagos további élettartamot és a megszületett csecsemők közül a 60. születésnapot megelőző arányát lehetett meghatározni (1. táblázat). Eszerint a 30 évesek átlagosan további 31–32 életévre számíthattak és a megszületett csecsemők kevesebb mint egynegyede élte meg 60. születésnapját. Figyelmet érdemel, hogy a férfiak halandósága országosan valamivel kedvezőbb, mint a nőké. Különösen a falvakban magasabb a nők halandósága a férfiakénál, míg a szabad királyi városokban a nők halandósága kedvezőbben alakult a férfiakénál. Családrekonstrukciós vizsgálatokból a 30 éves életkorukban a házasságban élő férfiak és nők továbbélési rendjét lehetett megállapítani (2. táblázat). A 30 éves életkorban várható élettartam ezen adatok szerint is 30 év körüli átlagot mutat. Nincs egyértelmű javulás a 18. században, de a századforduló körül, és a 19. század első felében házasságban élő kohorszok között sem. Az adatokból kitűnik, hogy a felnőtt nők 30 éves korban várható élettartama általában alacsonyabb a férfiakénál. A családrekonstrukciós módszerrel feldolgozott egyházi anyakönyvek alapján csecsemőhalandósági arányszámokat is próbáltunk számítani (3. táblázat). A fiú és lány csecsemő- és gyermekhalottak számának összehasonlítása is arra enged következtetni, hogy a női halandóság a csecsemő- és gyermekkorban valamivel rosszabb volt az ilyen korú férfiak halandóságánál.

Azt az általános következtetést vonhatjuk le ezekből a halandósági adatokból, hogy 1. 1800 körül a halandóság viszonylag alacsony, vagyis kedvező volt; 2. a következő évtizedekben a halandóság nem javult; 3. a női halandóság minden korcsoportban valamivel kedvezőtlenebb volt a férfi halandóságnál, ami a lányok és nők hátrányos megkülönböztetésére utal; 4. lényegesek voltak a regionális és/vagy települések közötti különbségek.

Élveszületési arányszámok nem becsülhetőek megbízható módon az egyházi anyakönyvekből, mivel nem ismerjük évről-évre a népességszámot. Teljes házasságtermékenységi arányszámokat (vagyis a 20. életévüktől 49. életévük végéig házasságban élő nők által szült gyermekek hipotetikus számát) viszont megbízhatóan lehet becsülni a családok alapján (pontosabban azon családok alapján, amelyeknek minden szükséges adatával rendelkezünk). Ilyen arányszámokat számított ki Dányi Dezső (1991) az egyházi anyakönyveknek a mai országterületről vett reprezentatív mintájából. Az 1830–1839-ben házasságban élő nőknél 6015, az 1830–1859-ben házasságban élő nőknél 5400 szülés jutott ezer nőre. Egyes falvak egyházi anyakönyvei alapján végzett családrekonstrukciós vizsgálatok (Andorka, 1978, 1988, 1990) alapján a falvaknak korábbi termékenységre is lehet következtetni. Eszerint – bár az adatok kétségtelenül szörvényszerűek – az 1790 előtt házasságban élő kohorszokban nem fordult elő születéskorlátozás, egyes dél-dunántúli falvakban a 19. század második feléig, sőt egyesekben a 20. század első évtizedéig magas maradt a termékenység, tehát aligha fordult elő születéskorlátozás (3. táblázat). Korábbi állításokkal ellentétben a születéskorlátozás előfordulása vagy hiánya a 19. században nem mutat határozott kapcsolatot az egyes falvak lakosságának vallásával, más szóval a korai születéskorlátozás nem kizárólag református falvakban fordult elő, és voltak olyan református falvak, ahol a termékenység a 20. századig igen magas maradt.

Az átlagos házasságkötési életkor viszonylag alacsony volt Magyarországon. A nők átlagos életkora házasságkötéskor 20,3 év volt az 1830–1839-es házasságkohorszamban, és 19,4 év az 1850–1859-es házasságkohorszamban (Dányi, 1991). A családrekonstrukciós vizsgálatok lényeges regionális eltéréseket mutatnak. Az átlagos házasságkötési életkor a dél-dunántúli falvakban volt a legalacsonyabb, a nyugat-dunántúliakban a legmagasabb (3. táblázat). Csábító az a feltételezés, hogy Nyugat-Magyarországnak, amely sohasem volt tartósan török hódoltság alatt, és így a legszorosabb kapcsolatban maradt Nyugat-Európával, a demográfiai mutatóin érvényesült a nyugat-európai minták hatása.

A családrekonstrukciós vizsgálatok alapján nehéz az életük végéig hajadonok, illetve nőtlenek arányát megállapítani. Ha a nők családi állapotát feltüntették a halálozási anyakönyvben, akkor ebből meg lehet határozni a hajadonok arányát az 50 éves és idősebb elhunyt nők között. Egyik családrekonstrukciós módszerrel vizsgált faluban sem volt ez az arány 5 százaléknál magasabb. Ennek egyik magyarázata lehet az özvegy férfiak majdnem általános újraházasodása. Közülük sokan fiatalabb hajadon nőket vettek feleségül. Ez a szokás mintegy „felszívta” a házassági piacon jelentkező hajadon nők kínálatát.

Tehát az idős emberek a 18. és 19. századi Magyarországon a nyugat-európaiaktól némileg eltérő demográfiai feltételek között éltek: a házasságkötésre fiatalabb életkorban került sor és majdnem mindenki megházasodott; a házasságtermékenység Magyarország egyes részein a gazdasági fejlődés alacsonyabb szintjén korábban kezdett csökkenni (Vásáry, 1989), mint Nyugat-Európa legtöbb részén, kivéve Franciaországot (ahol szintén a 18. század végén indult meg a csökkenés); a halandóság nem volt lényegesen rosszabb a 18. század végén, mint Nyugat-Európában, de nem javult a 19. század utolsó negyedéig (Flinn, 1981).

A magyarországi háztartásszerkezet-vizsgálatok, amelyekben a Laslett-féle (1972) tipológiát használtuk, olyan háztartásszerkezeti képet mutatnak, amely a két tekintetben szélsőséges ország, Anglia és Oroszország között helyezkedik el (4. táblázat). A kiterjesztett és a többcsaládú háztartások aránya a magyar falvakban nagyobb, mint Angliában, Bristolban, amerikai angol gyarmaton, a franciaországi Longueueesben, a flandriai Lampernisseben (Denhieux, 1983), a németországi Grossenmeerben (Laslett, 1983) és Belgrádban (Laslett, 1972), hasonló mint az észti Karuseban (Palli, 1983), az olasz Alagnaban (Viazzo, 1989) és Fagagnaban (Laslett, 1983), de kisebb mint az olasz Casalecchióban (Kertzer, 1989) és az orosz Mishinoban (Czap, 1983). Tehát a háztartásszerkezet tekintetében Magyarország közbülső helyet foglalt el a Laslett (1983) által definiált közép-európai (Németország), valamint a mediterrán és a kelet-európai régió között.

Magyarországon ezekben az évszázadokban lényeges regionális különbségek voltak, és a lakosság etnikai összetétele meglehetősen kevert volt. A háztartásszerkezet különbözött az egyes régiókban és etnikai csoportoknál. A német és szlovák falvak a legnagyobb magyar város, Buda közelében jobban hasonlítottak a Laslett-féle közép-európai régióhoz, mint a dél-dunántúli magyar falvak. A háztartásszerkezet időbeli változása figyelhető meg Nagykovácsiban és Sárpilisén. Mindkét esetben olyan háztartás- és népességlista állt rendelkezésre, amelyet a Laslett-féle tipológiával elemezni lehetett. E lista tanúsága szerint az összetett (kiterjesztett és többcsaládú)

háztartások aránya emelkedett (Andorka, Faragó, 1983). Az 1784–1787. évi népszámlálás, valamint az 1804., 1819. és 1828. évi nem nemes összeírások makroadatainak elemzése hasonlóképpen azt mutatja, hogy a háztartások átlagos nagysága, taglétszáma és az egy háztartásban élő felnőtt férfiak átlagos száma nőtt (Faragó, 1977; Andorka, Faragó, 1983).

Az 1792. és 1804. évi sárpilisi összeírásban szereplő háztartásokat és személyeket párosítottuk és hozzájuk kapcsoltuk az anyakönyvi bejegyzéseket. Így meg lehetett állapítani, mi történt a háztartásokkal és az egyes személyekkel 1792 és 1804 között (Andorka, Balázs-Kovács, 1986). E tizenkét évben a népességszám 458-ról 555-re nőtt. A háztartások száma azonban csak kisebb mértékben, 85-ről 100-ra emelkedett. Ennek következtében az átlagos háztartásnagyság 5,39-ről 5,55-re nőtt. Ez a háztartás-növekedési tendencia még erősebb volt, ha csak a református parasztokat nézzük, vagyis az őslakos és jobb módú népet. (A sárpilisi katolikusok más-honnan beköltözött zsellérek vagy cselédek voltak.) A református népesség 431-ről 515-re nőtt, a háztartásaik száma pedig 74-ről csak 77-re, ezért átlagos háztartásnagyságuk 5,83-ról 6,69-re emelkedett. A háztartások egy része változatlan szerkezetű maradt. A háztartásszerkezet változásának három típusát lehetett megkülönböztetni: 1. néhány esetben a korábbi összetett háztartás egyszerű családháztartássá vált; 2. a legtöbbször a korábban egyszerű családháztartás vált kiterjesztett vagy többcsaládos háztartássá; 3. néhány háztartás két vagy három háztartássá hasadt szét.

Az 1816. évi kölkedi háztartás- és népességösszeírás segítségével a népesség életkor szerinti kategorizálása alapján fel lehet vázolni egy „háztartási életciklus” modellt (Andorka, Faragó, 1983). A kiterjesztett és többcsaládos háztartásban élők aránya magas volt a házasságkötés életkora körül, vagyis a 20–29 évesek között, lecsökkent a 30–49 évesek között, amikor a gyermekes házaspárok egy része kivált a szülői háztartásból (ezért a gyermekek közül is kevesebben éltek kiterjesztett és többcsaládos háztartásokban), majd ismét megnőtt az 50 éves életkor fölött, amikor az idős szülők gyermekei megházasodtak és legalább egy részük egy időre a szülői háztartásban maradt.

Tehát a bonyolult háztartás nem volt „örök” Magyarországon, sem makroszinten, vagyis évtizedeken és évszázadokon keresztül, sem az egyes személyek és családok mikroszintjén. Inkább úgy látszik, hogy a családok a háztartásszerkezet megváltoztatásával reagáltak a demográfiai és gazdasági körülmények változására.

Az egyik lényeges tényező, amely a háztartásszerkezetet és valószínűleg a demográfiai viselkedést is befolyásolta, a népesség sűrűségének növekedése volt, amelyet a népesség 18. századi gyors növekedési üteme okozott. Ennek következtében földszűke állt elő, legalábbis az ország nagyobb népsűrűségű régióiban. A földszűkét súlyosította a földesúri majorsági gazdálkodás léte. A parasztok nagyjából jobbágyok voltak, „jobbágytelket” kaptak a földesuraktól. A jobbágy-családok nagy nehézségekkel kellett, hogy szembenézzenek, ha az általuk művelt földterületet növelni akarták, mivel a földesurak általában növelni vagy legalább megtartani igyekeztek a majorsági gazdálkodás alatt álló területeket. Ezért azok a jobbágyparaszt-családok, ahol több örökös volt, fel kellett osszák a jobbágybirtokot. Ez nyilvánvalóan szegénnyel járt. A piacok hiánya és a szállítás fejletlensége miatt

ugyanis a termelés intenzívebbé tétele és a mezőgazdasági termékeknek távolabbi piacokon történő értékesítése majdnem lehetetlen volt. Ezért a háztartások növekedésének és bonyolultabbá válásának folyamata mögött lényegében a birtokaprózódás és az elszegényedés elkerülésére szolgáló stratégia húzódtott meg.

A jobbágybirtokok felaprózódásának kedvezett az örökösödési szokásjog. Az örökösödési szokások a 18. és 19. századi Magyarországon meglehetősen változatosak voltak (Tárkányi-Szűcs, 1981). Például a német nemzetiségű falvakban az osztatlan öröklés és az elsőszülött öröklése érvényesült. Az elmaradott és sűrűn lakott régiókban élő magyar jobbágyparasztok viszont szokás szerint egyenlően osztották meg az örökséget a fiúgyermekek között, a leánygyermek pedig jelentős hozományt kapott házasságkötésükkor. Az élők közötti (inter vivos) öröklés és az idős szülők birtokátadási szerződésai, amelyeket D. Gaunt (1983) Nyugat-Közép-Európában és L. Berkner (1972) Ausztriában talált, kivételesek voltak Magyarországon. Ezért érthető, hogy a házas fiúgyermek legalább átmenetileg a szülők háztartásában maradtak és velük együtt művelték a jobbágygazdaságot.

A 18. és 19. századi Magyarországnak, különösen a falvaknak, másik fontos intézményi sajátossága volt, hogy az állam, a helyi önkormányzatok és jótékonyági szervezetek nem juttattak jövedelmet azoknak a szegényeknek, akiknek nem volt családjuk vagy rokonságuk, amely támogathatta volna őket. Ezért Magyarországon „nuclear hardship” (a családmag bajba jutása) esetén elszegényedőknek a családra és rokonságra kellett támaszkodniuk. Ez a tény szükségképpen erősen befolyásolta a háztartás szerkezetét és a rokoni kapcsolatokat. Ez lényeges különbség volt a nyugat-európai társadalmakhoz képest, ahol a szegényeket a nagyobb közösségek támogatták (Laslett, 1988; McIntosh, 1988; Pullan, 1988).

Ugyanakkor a magyar parasztság gondolkodásában egészen a 20. század második feléig élt az a nem pontosan körvonalazott, de mély meggyőződés, hogy a házas gyermekeknek segíteniük kell vagy illik szüleiket a gazdálkodásban, és hogy helyes, vagy legalábbis elfogadható, hogy a házasságkötés után évekig a szülői háztartásban maradjanak. Még akkor is, amikor a fiatal házaspár megépítette saját házát, és odaköltözött, fennmaradt a kölcsönös segítő kapcsolat a szülők és gyermekek, sőt a házas testvérek között is (Fél, Hofer, 1969). A magyar parasztság kultúrája tehát támogatta, ha nem is írta elő kötelezően, a szülők és felnőtt gyermekek közötti kölcsönös segítséget és közös háztartást, vagy háztartásaik egymáshoz közeli elhelyezkedését.

#### *Adatforrások az idős emberek háztartási körülményeiről*

Ahhoz, hogy az idős emberek háztartási körülményeit vizsgáljuk, olyan népszám- és háztartásösszeírások szükségesek, amelyek feltüntetik az összeírt személyek életkorát. Ilyen listákat használt Laslett (1977) az öregedésnek és az idős emberek helyzetének vizsgálatára. A rendszeres népszámlálások előtti évtizedekben és évszázadokban viszonylag ritka az ilyen forrás Magyarországon. Az 1784–1787-es népszámlálásnak csak néhány összeíró listája maradt fent különböző helyi levéltárakban (Dányi, 1965). Az 1870-ben kezdődő rendszeres népszámlálásoknak

majdnem minden összeírólapját megsemmisítették. Ezért a helyi levéltárakban és az egyházközségekben kell ilyen népesség- és háztartásösszeírásokat keresnünk. Ebben a tanulmányban négy ilyen listát használok fel. Mindegyiket a helyi egyházközségi levéltárban találták meg. Ezek a következők: 1. Fajsz római katolikus falu „status animarum” összeírása 1762-ből, amely a Kalocsai Püspökség számára készült. A listát Bárh János (1975) publikálta. 2. Mezőcsoknya református falu összeírása 1800-ból, amelyet a lelkész azért készített, hogy a két évvel korábban – a templommal együtt – elégett anyakönyvet pótolja. Ezt a listát Kósa László bocsátotta rendelkezésemre. 3. Sárpilis református falu összeírása 1804-ből, amelyet a lelkész Tolna megye számára készített a megyei népességösszeírás céljára. A listát Balázs-Kovács Sándor találta meg az egyházközség iratai között, majd együtt elemeztük azt. 4. Kölked református falu összeírása 1816-ból, amelyet az egyházközség vezetői készítettek. A listát Mándoki László (1971) publikálta.

Ezeknek az összeírásoknak különböző a minősége. A sárpilisi összeírás például nem tünteti fel a nők életkorát, ezért a halálozási anyakönyv átnézése alapján próbáltuk az életkorukat meghatározni. Ennél is komolyabb gondot okoznak az esetleges hiányok. A hiányok előfordulását gyaníthatjuk a férfiak nagy létszámbeli túlsúlya mögött a 60 éves és az idősebb népességben (5. táblázat). Az erős férfitöbbség a 60 évesek és idősebbek között azonban lehet annak következménye is, hogy a felnőtt korú nők halandósága a férfiakénál magasabb volt (5. táblázat). Az igen nagy férfitöbbséget Fajszon és Sárpilisen azonban szerintem nem magyarázhatjuk csak a halandóság különbségével. Sárpilisen az összeírás és a halálozási anyakönyv összehasonlítása alapján meg lehetett állapítani, hogy egyetlen idős nő (aki a következő években szerepelt az elhunytak között) sem maradt ki az összeírásból. A férfitöbbséget esetleg a két nem eltérő vándorlási egyenlege okozhatta. 1792 és 1804 között 45 férfi vándorolt el és 33 vándorolt be Sárpilire, ugyanakkor 58 nő vándorolt el és 40 vándorolt be. Tehát a vándorlási veszteség 12 férfi és 18 nő volt. Nem ismerjük a vándorlók életkorát. Lehetséges, hogy az elvándorló nők között több idősebb volt. Ha a vándorlási mérleg a megelőző évtizedekben is hasonló volt, akkor ez és a nők magasabb halandósága megmagyarázhatják a nagy férfitöbbséget az idősök között. Nincsenek hasonló vándorlási adataink Fajszról. Feltételezhetjük azonban, hogy – mivel a fajsi lista korábbi mint a sárpilisi lista – a nők halálozási többlete még nagyobb volt, mint Sárpilisen, így ez okozhatta a nagy férfitöbbséget az idősök között.

Mind a négy összeírás feltünteti a falu lakóinak nevét és életkorát háztartásonként. A háztartásokat sorszámok jelölik meg, tehát a szétválasztásuk egyértelmű. Nem teljesen világos azonban, hogy a sorszámok háztartásokat vagy házakat jelölnek-e meg. Feltételezhetjük azonban, hogy az összeírók az 1784–1787. évi népszámlálás utasításait követték, amelyek szerint azok a személyek tartoznak egy „famíliához”, akik együtt főznek és esznek, tehát egy háztartást alkotnak.

Többnyire a legidősebb férfit tüntetik fel első személyként a háztartáson belül és így őt definiálhatjuk háztartásfőként. Kivételes esetekben a háztartásokban élő fiatalabb család (férfi) fejét tüntetik fel elsőként az összeírás. Az özvegy férfiakat láthatóan hasonlóképpen kezelték: többnyire első helyen szerepelnek, amennyiben



nincs náluk idősebb férfi. Így ezeket az özvegy férfiakat háztartásfőként határozhatjuk meg. Néhá özvegy asszonyokat sorolnak fel az első helyen, ilyenkor őket tekintettük a háztartás fejének. Más esetekben később szerepelnek a listán, a háztartásfő családtagjaként, legtöbbször annak édesanyjaként. A háztartás többi tagját az összeírások a háztartásfőhöz való viszony alapján jelölik meg, tehát mint házastársat, gyermeket, anyát stb.

A fajszi és a sárpilisi összeírás kifejezetten zsellérként és szolgaként megnevezett személyeket is tartalmaz. Két fajtájukat lehet megkülönböztetni: 1. egyedülálló zselléreket és szolgákat, akiket mindig a háztartás tagjai között jelölnek meg, a háztartás tagjaiként kezelnek; 2. családos zselléreket és szolgákat, akiket külön háztartásként tüntetnek fel, még akkor is, ha az összeírás megjelöli, hogy melyik jobbágyháztartáshoz tartoznak. A néprajzi ismeretek szerint ezek a zsellér és szolga családok külön főztek és ettek. Én is külön háztartásnak tekintettem őket. Mivel azonban az ilyen családos és külön háztartásként összeírt zsellérek és szolgák száma viszonylag kicsi (sokkal kisebb, mint a korabeli Angliában), az elemzés eredményeit nem nagyon befolyásolja az, hogy külön háztartásként vagy a jobbágyháztartás tagjaiként kezeltem őket.

Mint ahogyan az a jelen tanulmányban korábban már idézett adatokból kitűnik, Sárpilis esetében további adatforrásokat is hasznosítottam az elemzésben, például az 1792. évi háztartásszerkezet vizsgálatára egy 1792. évi népességösszeírást, amely nem adta meg mindenkinek az életkorát. Az 1792. és 1804. évi összeírás, valamint az anyakönyvek összevetése alapján vizsgáltam a háztartásszerkezet változását és a vándorlást. A sárpilisi háztartások gazdasági erőforrásainak 1793. évi összeírása lehetővé tette, hogy a háztartások jellemzőit társadalmi rétegenként elemezzük (Andorka, Balázs-Kovács, 1986). A sárpilisi református anyakönyv alapján végzett családrekonstrukciós vizsgálat pedig lehetővé tette a sárpilisi demográfiai viszonyok elemzését 1752-től a 19. század végéig.

### *Néhány adat a négy falu gazdasági, társadalmi és demográfiai viszonyairól*

A négy falu egymáshoz viszonylag közel fekszik, Magyarországnak egy jól körülírható régiójában: a Dél-Dunántúlon, illetve a Dunának vele szemközti partján. Ez a régió nem volt kifejezetten szegény. A 18. század második felében azonban fokozatosan beállt a földszűke. Ugyanakkor ez a régió távol volt minden nagyobb piactól és protoindusztrializációs központtól. A földrajzi viszonyok, a mocsaras terület a Duna mentén és az utak hiánya szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a régió elszigetelődjék az európai, sőt magyarországi behatásoktól is. Azt lehet mondani, hogy a régió paraszti lakossága archaikus viszonyok között élt.

Viszonylag keveset tudunk e négy falu családi gazdálkodásáról. A Duna nyugati partján fekvő falvakról, Sárpilisről és Kölkedről Andrásfalvy Bertalan (1975) monográfiájában találhatunk információkat. Valószínű, hogy a Duna keleti partján fekvő Fajsz gazdasági viszonyai hasonlóak voltak. Ezeknek a falvaknak a gazdálkodását az a tény határozta meg, hogy a Duna árterületén feküdtek, ezért viszonylag kevés szántóföldjük volt. A szántóföldi növénytermesztést kombinálniuk

kellett az állattenyésztéssel (erre nagyon alkalmasak voltak az időnként elöntött legelők és rétek), halászáttal, az ártéri erdőkben folytatott vadászattal és a távolsági fuvarozással. Az 1793. évi gazdasági összeírás, amelyet összekapcsoltunk az 1792. és 1804. évi népességösszeírással, valamint két másik hasonló gazdasági összeírás arra enged következtetni, hogy a sárpilisi háztartásoknak kevés szántóföldjük volt, a háztartások többsége kis méretű – gyakran töredék – jobbágytelken gazdálkodott. Az állatállomány (lovak, ökrök, tehenek) viszont jelentős volt. Ezek a töredékes adatok azt mutatják, hogy a falvak parasztháztartásai rugalmasan gazdálkodtak, folyamatosan hozzá kellett igazítaniuk munkaerő-kínálatukat az éppen adott munkalehetőségekhez, kiterjesztve vagy lecsökkentve termelő tevékenységeiket a lehetőségek és a háztartásokban élő felnőttek száma szerint. Szántani például lehetett ökrökkel is lovakkal is. Az ökrök erősebbek voltak, ezért mélyebben felszánthatták a talajt, de az egy vagy két ökörpárral végzett szántáshoz két felnőtt férfire volt szükség, mert az ekét tartó férfi mellett egy másik férfinak kellett az ökröket vezetnie. Ezért vagy a felnőtt férfiak számát kellett az ökrökhöz igazítani, vagy – ha csak egy felnőtt férfi volt a háztartásban – ökrök helyett lovakkal kellett szántani, vagy esetleg más háztartástól kellett segítséget kérni. Feltételezhetjük, hogy a jobbágyparasztek olyan háztartásszerkezetet igyekeztek létrehozni, amellyel a leghatékonyabban tudták termelési lehetőségeiket kihasználni.

A falvak parasztlakossága társadalmilag meglehetősen differenciált volt. Az 1793. évi sárpilisi adatok szemléltetik a társadalmi különbségeket: a 85 háztartás közül 32 gazdagnak tekinthető, mert 2–4 ökre vagy 2–6 lova volt; 31 háztartás közepes gazdasági erejűnek tekinthető, mert 0–2 lova és néhány tehenek voltak; végül 11 háztartás nagyon szegény lehetett, mert nem szerepelt a gazdasági erőforrások összeírásában. A gazdagabb háztartások nagyobbak voltak és több volt közöttük a bonyolult összetételű, mint a szegényebbek között. Más magyarországi falvakkal összehasonlítva mind a négy faluban az átlagosnál több volt a bonyolult szerkezetű háztartás (4. táblázat).

Nincs rá bizonyítékunk, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a sárpilisi halálozási, termékenységi és házassági viszonyok jellemzőek voltak a másik három falura is. A sárpilisi halandóságot a csecsemő- és gyermekhalandóság mutatóival jellemezhetjük. (3. táblázat) 1792 és 1820 között 382 0–9 éves gyermek szerepel a temetési anyakönyvben.<sup>5</sup> Az ezer élveszületéshez viszonyított arány valamivel magasabb volt a leányok (410) mint a fiúk esetében. Ez a különbség az ellentéte annak, amely a fiú és leánygyermekről való egyforma gondoskodás esetén szokott előfordulni. Az utóbbi esetben ugyanis a fiúk halandósága valamivel nagyobb, mert a férfiak biológiai adottságuk folytán gyengébbek a nőknél. A felnőtt férfiak halandósága is kedvezőbb képet mutat, mint a felnőtt nőké (6. táblázat). Ebben a nők tudatos diszkriminációja mellett szerepet játszhatott a nőknek a szüléssel kapcsolatos halandósága is.

Az 1752–1790 közötti időszakban a nők első házasságkötéskori életkorának átlaga 19,0 év volt, 1791 és 1820 között pedig 18,4 év. Nehéz megbecsülni az

<sup>5</sup> Azért használom itt a csecsemőhalandóság helyett a 0–9 évesek halandóságának mutatóját, mert nem egészen világos, hogy azok a gyermekek, akiknek halálozáskori életkorát „egyévesként” tüntetni fel az anyakönyv, ténylegesen első születésnapjuk előtt vagy után haltak meg.

özvegyek újránházasodásának gyakoriságát, mert 1805-ig a házasságot kötő férfiak családi állapotát nem tüntették fel az anyakönyvben, vagyis nem tudjuk, nőtlen vagy özvegy volt-e a vőlegény. Az 1792 és 1804 között kötött 100 házasság közül 13 esetben volt özvegy a menyasszony és 2 esetben volt elvált. Az 1805 és 1814 között kötött 66 házasság közül a vőlegény 18 esetben volt özvegy, a menyasszonyok közül 9 volt özvegy és egy volt elvált. Ezekből az adatokból is valószínűsíthető – amit a népességlisták adatai megerősítenek –, hogy az özvegy férfiak gyakrabban házasodtak újra, mint az özvegy nők.

Sárpilis egyike azoknak a falvaknak, ahol az 1790 és 1819 között házasságot kötő kohorszban meg lehetett figyelni a korai születéskorlátozást. Az 1752–1789 között házasodott kohorszban azonban még igen magas volt a termékenység, a teljes házas termékenységi arányszám a 20. életévtől a 49. életév végéig 7180 szülés volt ezer házas nőre számítva. A házasságon kívüli születések aránya igen alacsony volt (3. táblázat).

A 18. századi magas termékenység és a viszonylag alacsony halandóság következtében a természetes szaporodás gyors volt. 1779-től 1803-ig 630 keresztelest és 414 temetést jegyeztek be az anyakönyvbe Sárpilisen és a népességszám (1792-ben 458 és 1804-ben 555) 216-tal nőtt a születéseknek a halálozások fölötti többlete következtében.

A vándorlásra vonatkozóan úgy kaptunk adatokat, hogy párosítottuk az 1792. és 1804. évi népességösszeírásokat és az anyakönyvi bejegyzéseket. Az 1792. évi 458 fő népességből 103 személy vándorolt el a következő 12 évben. Az 1804. évi 555 fő népességből 73 személy a megelőző 12 évben vándorolt be. Vagyis e 12 év 216 fő természetes népszaporodásából egy részt „lecsapolt” a negatív vándorlási egyenleg. Ez a tény már maga is jelzi, hogy Sárpilis társadalmának nehézségeket okozott a gyors természetes szaporodás.

A 22 százalékos elvándorlás Sárpilisről 1792 és 1804 között kisebb mint a vándorlás gyakorisága Clayworth és Cogenhoe angol településekről a 17. században, és Hellines francia településről a 18. században, és körülbelül hasonló intenzitású vándorlást jelent, mint amilyen Longuenesse francia faluban fordult elő a 18. században (Laslett, 1977). Nagyobb viszont a vándorlás Sárpilisen mint a lettországi Pinkenhofban Lettországból a 19. század első felében (Plakans, Wettherell, 1995), és mint Krasnoe Sobakino orosz faluban a 19. században (Czap, 1983).

Mind az elvándorlásnak mind a bevándorlásnak lényeges összetevője volt a sárpilisiek házasságkötése a szomszédos falvak lakóival. Az új házaspár lakóhelyének eldöntésénél láthatólag az az elv érvényesült, hogy lakjanak a vőlegény apjának háztartásában vagy legalább azzal azonos faluban. Néhány olyan esetet is találtunk, amikor az új házaspár a menyasszony apjának háztartásában vagy vele azonos faluban lakott.

Az elvándorlásban és bevándorlásban lényeges összetevő volt a teljes háztartások vándorlása is. Ezek a vándorló háztartások három típusba sorolhatóak: 1. a legtöbben földnélküli zsellérek voltak, akik gyakran vándoroltak egyik faluból a másikba; 2. a falu református lelképásztora, jegyzője és tanítója időnként elköltözött az egyik faluból a másikba; 3. két gazdaságilag erős háztartás és egy gazdaságilag erős többcsalós háztartás egyik nukleáris családháztartásának tagjai elvándoroltak 1792

és 1804 között. Ez utóbbi tény is bizonyítja, hogy a földszűke arra kényszerítette a sárpilisi családok egy részét, hogy Magyarország kevésbé sűrűn lakott részein új gazdaságokat próbáljanak létesíteni a maguk számára.

Ezenkívül volt néhány „egyéni” vándorló. Öt ilyen személyt találtunk az 1804. évi összeírásban. Demográfiai és társadalmi jellemzőik szemléltetik ezeknek a vándorlásoknak az okát. Ezek a bevándorlók ugyanis a következők voltak: 1. egy 35 éves elbocsátott katona, aki hazatért apja és testvére háztartásába; 2. egy megözvegyült apa, aki Sárpilisen élő házas fiának háztartásába költözött; 3. egy özvegyasszony, aki házas nőtestvéréhez költözött; 4. egy 77 éves özvegy férfi (az egyetlen, aki ezen bevándorlók közül 60 évesnél idősebb volt) a fiához költözött, aki egy sárpilisi jobbágyparaszt leányát vette feleségül; 5. egy özvegyasszony, aki házas fiának háztartásába költözött. Úgy látszik tehát, hogy a nukleáris család nagy nehézségeinek (nuclear hardship) felmerülése esetén felhasználták a „reinkorporációs stratégiát”, vagyis az egyedül maradt szülőt és más rokont befogadták a háztartásba (Hammel, 1995). Ennek ellenére igazolódni látszik Plakans hipotézise, hogy az öregkori vándorlás ritka volt a preindusztriális falvakban Európában.

Mindezek az adatok azonban azt sejtetik, hogy Sárpilis nem volt átlagos magyar falu, hanem az akkori településekhez képest meglehetősen archaikus viszonyok jellemezték. Ezért a sárpilisi idős emberek helyzetét nem általánosíthatjuk a korabeli Magyarországra. A másik három itt vizsgált faluról nincsenek ilyen részletes demográfiai és társadalmi adataink, legfeljebb feltételezhetjük, hogy közeli fekvésük és – Kölked és Fajsz esetében – hasonló földrajzi körülményeik miatt hasonlíthatnak Sárpilisére, tehát szintén nem tekinthetők átlagosnak. Mégis azt gondolom, hogy az ezen négy faluban talált adatok az idős emberek helyzetéről bizonyos információt nyújthatnak arról, hogy a 18. század második és a 19. század első felében hogyan éltek az idős emberek az ország elmaradottabb falvaiban.

#### *A 60 éven felüli idős emberek háztartásainak és háztartáson belüli helyzetüknek alakulása a négy faluban*

Fajszon, Mezőcsoknyán, Sárpilisen és Kölkeden összesen 88 hatvan éves és idősebb férfi és 54 ilyen életkorú nő szerepelt a vizsgált összeírásokban. Összesen 120 olyan háztartás volt, ahol 60 éves és idősebb személy élt. Az alábbiakban az ő adataikat elemzem.

Az életkorokat feltüntető népességösszeírások alapján a Laslett (1977) által kiszámított mutatókat és összeállított táblázatokat készítettem el. Az adatokat a Laslett által közölt adatokkal hasonlítottam össze.

A 60 éven felüli népesség aránya Sárpilisen alacsonyabb, mint a Laslett által bemutatott angol, francia, olasz, izlandi és japán településeken, és hasonló az Ausztriában, Észtországban és Szerbiában talált arányokhoz. A nemek aránya, vagyis a száz nőre jutó férfiak száma a 60 évesek és idősebbek között sokkal magasabb, mint az említett többi európai településen. Ezért az idős emberek problémái, amelyek a mai nyugati társadalmakban és Magyarországon is túlnyomó részben az idős nők

problémái, ebben a négy faluban a 18–19. században elsősorban az idős férfiak problémái voltak.

A legfeltűnőbb különbség a négy magyar falu és a Laslett által bemutatott adatok között az idősek családi állapota tekintetében az, hogy a magyar falvakban egyetlen nőtlen férfit és hajadon nőt sem találtunk. (4. táblázat) A házas férfiak aránya valamivel magasabb a magyar falvakban, mint a Laslett által bemutatott falvakban, a házas nők aránya viszont ugyanakkora vagy kissé alacsonyabb a magyar falvakban, mint Angliában és Franciaországban, de sokkal nagyobb mint Szerbiában és Japánban (7. táblázat). Ebből következik, hogy az özvegyasszonyok aránya a nők között a magyar falvakban magasabb, mint az angol és francia településeken, de sokkal kisebb, mint Szerbiában és Japánban.<sup>4</sup>

A férfi népességtöbbslet a női népességhez viszonyítva és a házasoknak a férfiak közötti sokkal magasabb aránya, arra enged következtetni, hogy a házastársak életkora közötti különbség nagy lehetett. Ugyanakkor Sárpilis családrekonstrukciós vizsgálatából tudjuk, hogy az első házasságot kötő férfiak és nők korkülönbsége nem volt nagy. Ha azonban a 60 éves és idősebb házas férfiak feleségeinek életkorát vizsgáljuk a népességösszeírás alapján, akkor azt látjuk, hogy a feleségek több mint fele tíz vagy több évvel fiatalabb volt a férjénél (8. táblázat). Csak a mezőcsoknyai összeírás jelölte meg, ha a férfi második házasságban élt. Mind a két mezőcsoknyai 60 éven felüli férfi, akinek felesége több mint tíz évvel fiatalabb volt, második házasságban élt, tehát megözvegyült és újránházasodott. (5. táblázat) Feltételezhetjük, hogy a többi három faluban is azok a 60 évesnél idősebb férfiak, akik jóval idősebbek voltak feleségükénél, második házasságban éltek. Ezért levonhatjuk azt a következtetést, hogy azért volt kevés özvegy az idős férfiak között, mert a megözvegyült férfiak többnyire újránházasodtak, és jóval fiatalabb feleséget választottak. Ez egyben azt is megmagyarázza, hogy miért nem találtam hajadont a 60 éves és idősebb nők között. A szokásos első házasságkötési életszakasz után hajadon állapotban maradt nők később férjhez mentek megözvegyült férfiakhoz.

Hasonlóan a Laslett által bemutatott angol településekhez, a 60 éven felüli házas férfiak és nők nagy többsége Magyarországon is háztartásfő vagy annak házastársa volt. Csak kivételesen fordult elő, hogy „házastárstagként” (legtöbbször házas gyermek apjának vagy anyjának minőségében) éltek a háztartásban. Más szóval az idős házaspárok nem adták fel a háztartásfői pozíciót. Az özvegy férfiak többsége is háztartásfő volt, de az özvegy nőknek csak a fele volt háztartásfő. Együttvéve a 60 évesnél idősebb férfiaknak 70 százaléka, a nőknek 60 százaléka háztartásfő vagy annak házastársa volt (9. táblázat).

Ha közelebbről megnézzük azokat a 60 éven felülieket, akik nem voltak háztartásfők, akkor megértjük, hogy ez csak kivételes esetben fordult elő. A hat ilyen férfi közül kettő volt házas, közülük az egyik 93 éves volt és 88 éves feleségével élt házas fiának háztartásában. Nyilvánvalóan igen idős kora miatt adta át fiának a

<sup>4</sup> Igen alaposan áttanulmányoztam a listákat, hogy megállapítsam, nem „bújhatnak-e meg” ténylegesen nőtlen és hajadon személyek az özvegyként feltüntetettek között. Ennek alapján biztosan állíthatom, hogy e négy faluban valóban nem volt nőtlen férfi és hajadon nő a 60 évesek és idősebbek között.

háztartásfői pozíciót. A másik 85 éves lakó szolga volt, aki 38 éves feleségével élt egy nem rokon jobbágyparaszti háztartásban. A négy özvegy férfi közül, akik nem voltak háztartásfők, ketten 77, illetve 76 évesek voltak és házas gyermekeik háztartásában éltek. Feltehetően a „vezető” háziasszony-feleség hiánya miatt kényszerültek átadni a háztartás vezetését. A két másik özvegy férfi közül az egyik 76 éves lakó volt, a másik 60 éves szolga. A nem háztartásfő özvegyasszonyok közül az egyik szolga volt egy nem rokon háztartásban. Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az idős férfiak csak kivételes esetekben nem maradtak háztartásfők, az özvegy nők esetében viszont nem lehet világosan megállapítani, milyen körülmények között maradtak vagy nem maradtak háztartásfők.

A legvilágosabb különbség a Laslett által vizsgált angol települések és a magyar falvak között az, hogy az utóbbiakban egyetlen 60 évesnél idősebb személy élt valamilyen „intézményben” – lakóként élt egy nem rokon háztartásban, és csak két nem házas férfi és egy nem házas nő élt lakóként egy nem rokon háztartásban, végül egyetlen idős ember sem élt egyedül, egyszemélyes háztartásban. Világosnak látszik, hogy ezekben a magyar falvakban semmilyen intézmény sem létezett, amely az idős és szegény emberekről gondoskodott volna, és a felnőtt gyermekek nem akarták megözvegyült szüleiket egyedül hagyni. A megözvegyült idős emberek vagy egy háztartásban éltek továbbra is nem házas vagy házas gyermekekkel, vagy a megözvegyülés után egyik házas gyermekük háztartásának tagjává váltak. Nemcsak a háztartásfő szülei, hanem néha a háztartásfő házastársának özvegy édesanyja is a háztartás tagja volt. Az 1792. és 1804. évi sárpilisi háztartási listák összehasonlítása azt mutatja, hogy egyes esetekben a korábban külön háztartásban élő megözvegyült szülőket befogadták a házas gyermekek a háztartásukba. Tehát a „nukleáris nehézségek” esetében történő „reinkorporáció” stratégiája előfordult.

Magyarországon nemcsak a megözvegyült idős emberek, hanem a házasok is sokkal gyakrabban éltek házas gyermekekkel egy háztartásban, mint Angliában (10. táblázat). A 60 éven felüli férfiak 76 százaléka, a nőknek 82 százaléka házas gyermekkel, és sok esetben unokákkal közös háztartásban élt. Ennek következtében az idős emberek háztartásainak generációs „mélysége” nagy volt: e háztartások 73 százalékában három nemzedék tagjai éltek együtt (11. táblázat). A legtöbb idős ember tehát naponta kapcsolatban volt unokáival és sok gyermek mindennapos kapcsolatban volt nagyszüleivel.

Ennek másik oldala az, hogy a legtöbb háztartás, amelyben idős ember élt, bonyolult összetételű volt: a Laslett (1972) által javasolt tipológia szerint a háztartásoknak csak 13 százaléka tartozott a kiterjesztett háztartás típusba, 57 százaléka a többcsaládú háztartás típusba. (A háztartások 4 százalékát nem lehetett e típusokba besorolni.) Az 57 százalékból, amely a többcsaládú típust alkotta, 26 százalék a „törzs” (stem) típusba tartozott, vagyis a szülői házaspár vagy családmag egy házas gyermekkel élt együtt, 18 százalék az „együttes” (joint) típusba, vagyis több házas gyermek élt együtt a házas szülőkkel, végül 13 százalék a „frèreche” típusba, vagyis házas testvérek éltek együtt a szülői család nélkül, más szóval már csak az egyik szülő élt együtt több házas gyermekével, vagy az idős személy házas testvérével. Más szóval az „együttes” és „frèreche” típusú háztartások, amelyek nagyon ritkák voltak Angliában és általában Északnyugat-Európában, valamint Magyarországon is

viszonylag ritkán fordultak elő, az idősök háztartásai között e négy faluban meglehetősen gyakoriak voltak (12. táblázat).

Az idős emberek tehát a fiatalabbaknál jóval nagyobb arányban éltek kiterjesztett vagy többcsaládos háztartásokban, nagy részük felnőtt gyermekekkel közös háztartásban. Ahhoz hogy megállapítsuk, miért ilyen nagy – vagy miért nőtt meg – a bonyolult háztartások aránya az idős korban, az 1792. és 1804. évi sárpilisi összeírást hasonlíthatjuk össze. Ebből pontosan látjuk, hogyan változott 12 év alatt azoknak a háztartásoknak az összetétele, amelyekben 1804-ben idős emberek éltek. Az alábbiakban bemutatom minden egyes idős személy háztartásszerkezetének változásait 1792-től 1804-ig:

- Öt idős személyt, aki az 1804. évi összeírásban szerepelt, nem találtam meg az 1792. évi összeírásban, valószínűleg időközben elvándoroltak. Kettő közülük 1804-ben háztartásfő özvegy édesanyja volt. Feltételezhetjük, hogy valamelyik szomszédos faluban éltek, és férjük elhunytá után költöztek házas fiúgyermekükhöz. A három másik idős ember olyan férfi, aki családotul költözött be Sárpilisére.

- Két idős személy, zsellér, illetve szolga lett. Közülük a férfi – aki korábban egy egyszerű háztartás feje volt – miután megözvegyült, zselléreként élt egy nem rokon háztartásban, míg a fia egy másik háztartásba nősült be. A másik egy fiával közös háztartásban élő nő volt, aki fiának halála után egy nem rokon háztartásban szolga lett.

- Egy idős férfi mindkét összeírás idején egy egyszerű családháztartás feje volt, ahol rajta kívül felesége és nem házas fiatal gyermekei éltek.

- Három idős ember mindkét összeírás idején ugyanabban a bonyolult, „törzscsalád” típusú háztartásban élt. Az egyik közülük mindkét időpontban olyan törzscsalád feje volt, ahol rajta kívül felesége és házas fiának családja élt. A másik kettő – egy idős házaspár – legidősebb házas fiukkal élt közös háztartásban. Az 1792-ben még ott élő két fiatalabb leánygyermekük 1804-ig, a házasságkötés alkalmával, elköltözött a faluból.

- Kilenc idős személy 1792-ben egyszerű családháztartásban élt, amely 1804-ben bonyolult összetételű háztartássá változott. Közülük három házaspár és egy férfi háztartásfő 1792. évi egyszerű családháztartása „törzscsalád” típusú bonyolult háztartássá változott, mert például az egyik fiúgyermek megházasodott és családjával együtt a szülői háztartásban maradt. Az egyik férfi háztartásfő háztartásában 1804-ben az időközben megházasodott két fiúgyermeké élt, így vált „együttes” típusú bonyolult háztartássá.

- Végül kilenc háztartás, amelyben 1804-ben idős ember élt, 1792-től 1804-ig széthasadt. Egy idős nő 1792-ben férjével és gyermekeivel egyszerű család háztartásban élt. Ezután megözvegyült, egyik fia megházasodott és külön háztartást alapított, a másik fia szintén megházasodott és az özvegyasszony az ő háztartásában élt, mint a háztartásfő édesanyja, kiterjesztett típusú háztartásban. Egy idős férfi feleségével, házas fiával és másik nem házas fiával élt „törzscsalád” típusú háztartásban 1792-ben. Ezt követően a házas fiú külön háztartást alapított, a másik fiú is megházasodott, a szülőkkel közös háztartásban maradt, ahol a szülői házaspár maradt a háztartásfő. Egy idős házaspár „törzscsalád” típusú háztartásban élt egy házas és két nem házas fiával. Ezt követően az egyik nem házas fiú megházasodott és külön

háztartást alapított, a másik szintén megházasodott, de a szülői háztartásban maradt, így abban 1804-ben a házas szülők két házas fiúgyermekükkel éltek együtt.

Egy idős férfi háztartásfő 1792-ben két házas fiával élt együtt, közülük az egyik 1804-re külön háztartást alapított.

Egy másik idős férfi háztartásfő 1792-ben két fiatalabb házas testvérével élt „frèreche” típusú háztartásban. 1804-re a három házas testvér külön-külön háztartást alapított, idős emberünk egyik fia megházasodott és apjával közös háztartásban maradt, így az idős ember most „törzscsalád” típusú háztartásban élt.

Egy idős házaspár 1792-ben két házas fiával és egyik menyük özvegy nővérével, valamint annak fiúgyermekével élt közös háztartásban. 1804-re az özvegy meghalt, fia egy másik háztartásba házasodott be, ahol apósa volt a háztartásfő, a két házas fiú közül az egyik külön háztartást alapított, a másik együtt élt szüleivel „törzscsalád” típusú háztartásban.

Végül egy férfi háztartásfő 1792-ben „frèreche” típusú háztartásban élt fiatalabb férfitestvére családjával. A két testvér háztartásai különváltak, az idősebb testvér egyszerű családháztartásban élt 1804-ben. A másik fiútestvérenek egyik fia megházasodott és apjával együtt élt „törzscsalád” típusú háztartásban. A 27 idős ember közül, akik 1804-ben Sárpilisen éltek, ez az egyetlen olyan, aki 1792-ben bonyolult háztartásban élt, de 1804-re ez egyszerű családháztartássá alakult át.

Mint láthatjuk, az idős emberek háztartásai nagyon sokféle módon változtak meg 1792-től 1804-ig. De csak egyetlen esetben fordult az elő, hogy egy idős ember 1792-ben még bonyolult összetételű háztartásban élt, 1804-ben azonban már egyszerű családháztartásban. Ebben az esetben is az áll az ilyen irányú változás hátterében, hogy ennek az idős embernek 1804-ben nem volt a faluban élő házas gyermeke. Feltételezhetjük, hogy a gyermekek házasságkötése után ez az idős ember is bonyolult típusú háztartásban fog ismét élni.

Úgy látszik tehát, hogy a sárpilisi háztartásstratégia arra irányult, hogy az idős emberek lehetőleg házas gyermekükkel vagy gyermekeikkel éljenek közös háztartásban. Bár a háztartások szerkezete gyakran változott, egyszerű családháztartások egy-egy gyermek megházasodása nyomán bonyolult összetételűekké váltak, bonyolult háztartások pedig a házas gyermekek vagy testvérek különválása következtében széthasadtak. Idős szülő jelenléte esetén láthatóan az az elv érvényesült, hogy maradjon vele közös háztartásban legalább egy házas gyermeke. Mind a négy vizsgált magyar falu „keresztmetszeti” képe az összeírás időpontjában (10. táblázat) ezt a következtetést támasztja alá. Az idős emberek nagy többségének háztartásában egy vagy több házas gyermek élt velük együtt.

Fel kell arra hívni a figyelmet, hogy ez korántsem jellemző ilyen mértékben a fiatalabb felnőttek háztartásaira: azok közül sok egyszerű családháztartás típusú volt. Úgy látszik azonban, hogy mire megöregedtek, többnyire megvalósították azt az elképzelést, hogy egy házas gyermek legyen mellettük a háztartásban.

Ez arra enged következtetni, hogy az idős emberek életét másképpen szervezték meg a négy magyar faluban, mint Nyugat-Európában vagy Nyugat-Közép-Európában (például Ausztriában). Az idős emberek nagy többsége kiterjesztett vagy többcsaládos típusú háztartásban élt házas gyermekének családjával (13. táblázat). Nemcsak a lakást (lakóházat) osztották meg, hanem a megélhetési költségeket is. Szükség esetén a felnőtt gyermekek gondoskodtak idős szüleikről. Ez a háztartásszerkezeti minta, vagyis a kiterjesztett és többcsaládos háztartások viszonylag



magas aránya, de korántsem teljesen általános volta (mint például Oroszországban) jól alkalmazkodott a falvak gazdasági körülményeihez, megakadályozta a családtagok szélsőséges elszegényedését vagy egyéb szükséghelyzetek tartóssá válását. Ugyanakkor minden bizonnyal alátámasztotta ezt a háztartásszerkezetet a falvak kultúrája, az abban élő értékek és normák. Ugyanakkor nem eredményezett „örökös” többcsaládos háztartásokat, mint Oroszországban. A háztartások szerkezete a változó demográfiai helyzet és a változó gazdasági követelmények szerint folyamatosan változott. Ha a szülők idősek lettek, akkor kiterjesztett vagy többcsaládos háztartás létrehozására törekedtek, ha viszont a többcsaládos együttélés terhekké vált, akkor egy-egy család kivált belőle, külön háztartást alapított a faluban vagy – ritkábban – el is költözött onnan.

Települési kategória	30 éves életkorban várható átlagos élettartam (*30)		Ezer megszületett csecsemő közül 60 éves születésnapját megéri (* 60)	
	férfi	nő	férfi	nő
<b>Falvak</b>				
2000-nél kisebb lakosságúak	31,3	28,8	251	226
2000-nél nagyobb lakosságúak	32,6	30,9	258	253
<b>Mezővárosok</b>				
2000-nél kisebb lakosságúak	31,5	29,5	265	219
2000-nél nagyobb lakosságúak	32,6	31,4	255	253
Szabad királyi városok	28,6	30,5	172	214
Együtt	31,6	30,8	238	242

1. táblázat Kiválasztott halandósági mutatók az egyházi anyakönyvek mintája alapján készített halandósági táblákból, 1821–1830

Falu	A házasságkötés éve	30 éves korban várható élettartam (*30)	
		férfi	nő
Vajszló és Besencs	1791–1820	36	31
	1821–1850	35	33
	1851–1880	40	41
Alsónyék	1760–1790	34	28
	1791–1820	32	31
Sárpilis	1752–1790	37	28
	1791–1820	34	29
Átány	1730–1789	33	29
	1790–1819	29	28
Pócsmegyer	1759–1790	29	29
	1791–1820	25	28

2. táblázat 30 éves életkorukban házas férfiak és nők várható további élettartama hat magyar faluban a 18. és 19. században, házas kohorszontként, családrekonstrukciós vizsgálatok alapján

Falu	Régió	Etnikum	Vallás	A nők első házasság-kötési életkora, 1850-1895	Házasságon kívüli születés, %		Csecsemőhalandóság, ezer élveszülettre			Házasság nők teljes termékenysége 20-49 életkorban, ezer nőre házasság kohorsz	
					1790-1820	1850-1895	1790-1820	1850-1895	1790-1819	1850-1895	
Vajszló és Besenye	D-Dunántúl	magyar	református	19,9	1,0	4,4	282	130	4760	2760	
Alsónyék és Sárpiis	D-Dunántúl	magyar	református	17,5	0,4	4,5	188	215	3725	2725	
Kerkáskápolna	D-Dunántúl	magyar	református	19,1	5,9	7,8	168	182	4415	2500	
Bakonya	D-Dunántúl	magyar	róm. kat.	20,5	.	.	.	.	3595	.	
Töttös	D-Dunántúl	magyar	róm. kat.	19,9	.	.	.	.	4705	.	
Velem	Nyugat	magyar	róm. kat.	22,1	.	.	.	.	6635	.	
Rábakecöl	Nyugat	magyar	róm. kat.	.	1,4	.	290	.	7395	.	
Bük	Nyugat	magyar	evangélikus	21,3	0,9	4,9	189	207	7505	7700	
Bük	Nyugat	magyar	róm. kat.	25,0	4,6	7,0	128	207	.	.	
Bárna	Észak	szlovák	róm. kat.	19,5	1,2	2,3	.	225	7795	7375	
Felsővadász	Észak-K.	ruthén	görög kat.	20,1	1,9	3,6	243	108	6249	8665	
Átány	Alföld	magyar	református	22,8	1,5	2,4	173	232	6230	6775	
Pócsmezger	Közép	magyar	református	22,5	1,5	9,7	.	241	6385	5420	

3. táblázat Néhány demográfiai mutató családkonstrukciós vizsgálatok alapján magyar falvakban

Falu	Év	Régió	Etnikum	Vallás	Egysze mélyes	Nem család	Egyszerű család	Kiterjesztett	Többes aladás	Be nem sorolható	Átlagos háztartás nagyság
								háztartások aránya, százalék			
Perbál	1747	Közép	német- magyar	róm. kat.	1	1	85	6	5	2	4,67
Piliszzántó	1747	Közép	szlovák	róm. kat.	3	1	71	8	17	-	4,61
Nagykovácsi	1747	Közép	német	róm. kat.	6	-	79	7	7	1	4,82
Nagykovácsi	1769	Közép	német	róm. kat.	3	-	77	6	14	-	5,28
Fajsz	1762	DK-Alföld	magyar	róm. kat.	1	1	56	10	32	-	5,91
Sárpilis	1792	Dél-Dunántúl	magyar	református	2	-	72	5	21	-	5,33
Sárpilis	1804	Dél-Dunántúl	magyar	református	1	-	54	9	36	-	5,77
Alsónyék	1792	Dél-Dunántúl	magyar	református	2	-	44	15	39	-	5,80
Kölked	1816	Dél-Dunántúl	magyar	református	-	-	47	13	36	1	5,75
Mezőcsoknya	1800	Dél-Dunántúl	magyar	református	-	-	47	15	38	-	6,01

4. táblázat Háztartásszerkezet: a különböző típusokba tartozó háztartások aránya néhány magyar faluban

Falu	Év	A falu népességszáma	A 60 éves és idősebb népesség száma			A 60 éves és idősebb népesség aránya (százalék)	Nemek aránya (száz nőre jutó férfi a 60 éves és idősebb népességben)
			férfi	nő	összesen		
Fajsz	1792	1022	43	18	61	6,0	239
Mezőcsoknya	1800	547	9	11	20	3,7	82
Sárpilis	1804	525	19	10	29	5,5	190
Kölked	1816	643	17	15	32	5,0	113
Együtt		2737	88	52	142	5,2	163

5. táblázat A 60 éves és idősebb népesség egyes jellemzői négy magyar faluban

Életkor	Száz 30 éves házas férfi, illetve nő közül a jelzett életkort megérté	
	férfi	nő
30	100	100
40	100	89
50	91	71
60	74	50
70	46	34

6. táblázat Házas férfiak és nők továbbéleési rendje  
Sárpilisen 1791 előtt

Falu	A házasok aránya	
	férfi	nő
százalék		
Fajsz	81	61
Mezőcsoknya	89	9
Sárpilis	79	60
Kölked	53	27
Együtt	76	41

7. táblázat A házasok aránya a 60 éves és idősebb  
népességben a négy magyar faluban

A férj életkora (év)	A feleség életkora (év)									Összesen
	40 alatt	40-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80 és több	
60-64	1	12	9	3	4	-	-	-	-	29
65-69	1	1	1	-	1	1	-	-	-	5
70-74	-	2	1	1	2	3	2	-	-	11
75-79	2	-	1	-	-	1	1	-	-	5
80 és több	1	1	1	1	-	1	2	1	2	10
Összesen	5	16	13	5	7	6	5	1	2	60

8. táblázat A 60 éves és idősebb házas férfiak száma korcsoportonként a feleségük életkora szerint a négy magyar faluban (Fajsz, Mezőcsoknya, Sárpilis, Kölked)

Falu	Férfi		Nő	
	házas	nem házas	házas	nem házas
Fajsz	94	75	91	100
Mezőcsoknya	100	100	100	30
Sárpilis	100	100	100	9
Kölked	100	100	100	60
Együtt	97	81	96	52

9. táblázat 60 éves és idősebb háztartások és háztartásfők háztartásainak aránya a négy faluban

Családi állapot és háztartási állás	Fajsz		Mezőcsoknya		Sárpilis		Kölked		Együtt	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
<b>Házas, háztartásfő, a háztartásban élnek</b>										
- nem házas gyermekek	7	-	3	-	-	-	-	3	10	3
- házas gyermekek	6	3	1	-	9	3	6	1	22	7
- nem házas és házas gyermekek	17	6	2	-	6	3	3	-	28	9
- mások	3	1	-	-	-	-	-	-	3	1
- csak a házas társ	-	-	2	1	-	-	-	-	2	1
<b>Házas, nem háztartásfő, a háztartásban élnek</b>										
- házas gyermekek	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1
- mások	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
<b>Nem házas, háztartásfő, a háztartásban élnek</b>										
- nem házas gyermekek	2	1	-	-	-	-	1	-	3	1
- házas gyermekek	2	5	1	2	1	-	7	5	11	12
- nem házas és házas gyermekek	2	1	-	1	1	-	-	1	3	3
- mások	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
<b>Nem házas, nem háztartásfő, a háztartásban élnek</b>										
- házas gyermekek	1	-	-	7	1	2	-	3	2	12
- nem házas és házas gyermekek	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
- mások	1	-	-	-	1	1	-	-	2	1
Együtt	43	18	9	11	19	10	17	15	88	54

10. táblázat A 60 éves és idősebb népesség száma nem, családi állapot és háztartási állás szerint a négy faluban

A háztartásban élő nemzedékek száma	Fajsz	Mezőcsoknya	Sárpilis	Kölked	Együtt
1	1	1	-	-	2
2	16	4	3	4	27
3	31	14	18	24	87
Egyedül élő zsellér, szolgál	2	-	2	-	4
Együtt	50	19	23	28	120

11. táblázat A 60 éves és idősebb személyek háztartásának száma a bennük élő nemzedékek száma szerint a négy faluban

Életkor (év)	Kiterjesztett és többszalados háztartásban élők aránya (százalék)	
	férfi	nő
0-9	55	62
10-19	51	63
20-29	85	88
30-39	71	57
40-49	49	59
50-59	68	83
60 és több	89	100
Összesen	64	69

13. táblázat A bonyolult szerkezetű háztartásokban élők aránya nem és életkor szerint Kölkeden



Házartástípus	Fajsz	Mezősoknya	Sárpilis	Kölked	Együtt
3. Egyszerű családházartás					
3.a. Házaspár gyermek nélkül	1	1	-	-	2
3.b. Házaspár gyermekkel	8	3	-	1	12
3.c. Özvegy férfi gyermekkel	-	-	-	1	1
3.d. Özvegy nő gyermekkel	1	-	-	-	1
4. Kiterjesztett háztartás					
4.a. Főfelé kiterjesztett	8	6	3	11	28
4.b. Lefelé kiterjesztett	2	-	-	-	2
4.c. Oldalirányban kiterjesztett	1	-	-	-	1
5. Többszalados háztartás					
5.b.1. Második család lefelé kiterjesztett „törzscsalád”	16	4	6	5	31
5.b.2. Második család lefelé kiterjesztett „együttes” háztartás	6	-	10	6	22
5.c.d. Minden család egy szinten, „fratère” háztartás	4	5	2	4	15
5.e. Egyéb többszalados (*)	1	-	-	-	1
6. Be nem sorolható / egyedül álló szolga, zsellér nem rokon háztartásban	2	-	2	-	4
Együtt	50	19	23	28	120

(a) Két házas fiútestvér családja, továbbá egyikük házas fiának a családja.

12. táblázat A 60 éves és idősebb személyek háztartásainak szerkezete a háztartások száma a különböző háztartás típusok szerint a négy faluban

Háztartás típus	Személyek	Háztartások
	százalék	
Egyedül élő	7,1	19,6
Nem családháztartás	2,6	3,4
Egyszerű családháztartás	68,5	63,5
Kiterjesztett háztartás	13,5	9,2
Kétszalados háztartás, házasszülő és házasszermek	7,4	3,8
Kétszalados háztartás, házasszermek	0,1	0,1
Kétszalados háztartás, nem rokon családok	0,4	0,2
Háromszalados háztartás	0,4	0,2
Összesen	100,0	100,0

14. táblázat Háztartásszerkezet. A személyek és a háztartások százalékos megoszlása háztartástípusok szerint Magyarországon 1980-ban

## IDÉZETT SZAKIRODALOM

Altergott, Karen: *Daily life in later life: Concepts and methods of inquiry*. In: *Daily life in later life*, ed. Karen Altergott, 11–22. Califa Sage, Newbury park, 1988.

Andorka, Rudolf: *Determinants of fertility in advanced societies*. London, Methuen, 1978.

Andorka Rudolf: *A családrekonstrukció vizsgáló módszerei*. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 1988.

Andorka, Rudolf: *The role of the family in the care of the elderly in Hungary*. In: *Aiding and aging: The coming crisis in support for the elderly by kin and state*. Ed. John Moge, 35–48. Greenwood Press, New York, 1990.

Andorka, Rudolf: *Household systems and the lives of the old in eighteenth- and nineteenth-century Hungary*. In: Kertzer, Laslett, op. cit. 129–155. 1995.

Andorka Rudolf – Babarczy Lászlóné – Cseh-Szombathy László – Glyczy Béla-Lajos András: *Az öregek helyzete és problémái*. Central Statistical Office, Budapest, 1972.

Andorka, Rudolf and Sándor, Balázs-Kovács: *The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries, with special attention to Sárpilis, 1782–1804*. Journal of Family History 11. 169–192. 1986.

Andorka, Rudolf and Faragó, Tamás: *Pre-industrial household structure in Hungary*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 281–307. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Andrásfalvy Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya vármegyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd: Tolna megyei Tanács Levéltára. 1975.

Barth János: *Fajsz népessége a 18. század közepén*. Bács-Kiskun megye múltjából 1. 81–131. 1975.

Berkner, Lutz K.: *The stem family and the development cycle of the peasant household*. American Historical Review 77 (2) 398–418. 1972.

Czap, Peter: *A 'large family, the peasant's greatest wealth': Self households in Mishino, Russia, 1815–1858*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 105–151. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Danhieux, Luc: *The evolving household: The case of Lampernisse, West Flandes*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 409–420. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Dányi Dezső: *Városi háztartások és családok a 18. század végén, Győr, 1787*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964 3. 5–204. 1965.

Dányi Dezső: *Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–59*. KSH Népeség tudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek. no. 9. 99–156. 1991.

Faragó Tamás: *Háztartásszerkezet és falusi társadalom-fejlődés Magyarországon 1787–1828*. (Structure of households and development of rural society in Hungary, 1787–1828). Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. 105–214. 1977.

Farber, Bernard – Mogey, John – DeOllos, Jone – Lewis, Robert A.: *Household composition among the elderly in the United States and Hungary: A comparison*. In: *Aiding and aging: The coming crisis in support for the elderly by kin and state*. ed. John Mogey, 11–33. Greenwood Press, New York, 1990.

Fél, Edit – Hofer, Tamás: *Proper Peasants*. Wenner-Gren Foundation, Chicago, 1969.

Flinn, Michael V.: *The European demographic system 1500–1820*. Harvester Press, Brighton, 1981.

Gaunt, David.: *The property and kin relationships of retired farmers in northern and central Europe*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 249–279. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Hajnal, John: *European marriage patterns in perspective*. In: *Population in history*, ed. C. V. Glass and D. E. C. Eversley, 101–143. Edward Arnold, London, 1965.

Hajnal, John: *Two kinds of pre-industrial household formation systems*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 65–104. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Hammel, E. A.: *The elderly in the bosom of the family: la famille souche and hardship reincorporation*. In: Kertzer, Laslett, op. cit. 107–128. 1995.

Kertzer, Davis I.: *The joint family household revisited: Demographic constraints and household complexity in the European past*. Journal of Family History 14 (1) 1–15. 1989.

Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds.): *Aging in the past. Demography, society and old age*. Berkeley – University of California Press, 1995.

Laslett, Peter: *Introduction: The history of the family*. In: *Household and family in past time*. Ed. Peter Laslett, with Richard Wall, 1–89. Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

Laslett, Peter: *Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

Laslett, Peter: *Family and household as work group and kin group: Areas of traditional Europe compared*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 513–563. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Laslett, Peter: *Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe*. *Continuity and Change* 3. 153–176. 1988.

Mándoki László: *A kölkedi népszámlálás*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 13: 215–224. 1971.

McIntosh, Marjorie K.: *Local responses to the poor in late medieval and Tudor England*. *Continuity and Change* 3. 209–246. 1988.

Palli, Haldur.: *Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries*. In: *Family forms in historic Europe*. Ed. Richard Wall, with Jean Robin and Peter Laslett, 207–216. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Andreja, Plakans – Cahrel, Wetherhell: *Migration in later years of life in traditional Europe*. In: Kertzer, Laslett, op. cit. 156–174. 1995.

Pullan, Brian: *Support and redeem: Charity and poor relief in Italian cities from the fourteenth to the seventeenth century*. *Continuity and Change* 3. 177–208. 1988.

Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. In: Bibó-émlékkönyv. Századvég, Budapest, 1. 161–218. 1991.

Tárkány-Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest, 1981.

Vásáry, Ildikó: „*The sin of Transdanubia*”: *The one-child system in rural Hungary*. *Continuity and Change*, 4. 429–468. 1989.

Viazzo, Pier Paolo: *Upland communities: Environment, population, and social structure in the Alps since the sixteenth century*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.